Brand bij de Visbrug

Leiden, 3 oktober 1766

Jan Dröge & Reinoud Boter

Colofon

Copyright ©:	Leiden, 2016
Teksten:	J. Dröge / R. Boter
Vormgeving:	R. Boter
Illustraties:	Erfgoed Leiden en Omstreken

Op dit document rusten auteursrechten. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/ of openbaar worden gemaakt door middel van druk, fotokopie, geluidsband, elektronisch of op welke wijze dan ook, zonder schriftelijke toestemming van de auteurs.
Deze uitgave is niet bestemd voor verkoop.

Inleiding

Dit jaar is het 250 jaar geleden dat het oude centrum van Leiden werd getroffen door een grote brand. Meerdere huizen aan de Hoogstraat en Nieuwe Rijn gingen in vlammen op. Snel optreden, het nat houden van omliggende panden, maar ook het draaien van wind zorgden ervoor dat de omvang van de brand uiteindelijk beperkt bleef. De gevolgen van de brand en de wederopbouw van de panden zijn vandaag de dag nog steeds zichtbaar, ondermeer door de tekst op de gevellijst:

DE TROUW DER BURGERIJ HEEFT HIER 'T GEEN DOOR GEWELD DER VLAMMEN WIERDT GESLOOPT, IN BET'REN STAAT HERSTELD ANNO MDCCLXVI

Voor de brand

Dit stadsdeel behoort tot een van de oudste van Leiden en was al in de middeleeuwen bebouwd. De graveur Leonardus Schenk (1696-1767) maakte rond 1720 een stadsgezicht van de Hoogstraat met de Hooglandse Kerk en het stadhuis op de achtergrond. Op dat moment is het straatbeeld nog volledig zeventiende-eeuws. De huizen Hoogstraat 1 tot 5 hebben allemaal trapgevels en grote van glas voorziene winkelpuien. Het hoekpand Hoogstraat 6 heeft een trapgevel aan de Nieuwe Rijn. De welvaart onder de burgerbevolking in Leiden nam in de achttiende eeuw toe waarbij ook huizen steeds groter werden en aan de toenmalige architectuur moesten voldoen. De aquarel van Jan de Beyer uit 1753 laat zien dat de huizen aan de Hoogstraat op dat moment ingrijpend zijn verbouwd. Alleen het huis op de hoek van

de Nieuwe Rijn heeft nog een zeventiende-eeuwse uitstraling met een langsgevel aan de Hoogstraat en een halsgevel aan de Nieuwe Rijn. De overige panden hebben nieuwe lijstgevels gekregen in Lodewijk XIV-stijl.
Rond diezelfde tijd tekende hij ook de Vismarkt met op de achtergrond de huizen aan de Nieuwe Rijn. In 1763 maakte ook Abraham Delfos daar een kopergravure van. In tegenstelling tot de Hoogstraat is er hier nog maar weinig veranderd. Hoogstraat 1 heeft inmiddels een tuitgevel gekregen. Bijzonder opvallend is de gevel van het huis 'De Visscher' aan de Nieuwe Rijn 2. Het betreft een halsgevel die vermoedelijk in de vroege achttiende eeuw tot stand kwam. De hoogte van het pand is voor Leidse begrippen uitzonderlijk; we zien dit geveltype vaker aan de Amsterdamse grachten. Op de eerste verdieping zien we centraal tussen de beide vensters een paneel met daarop levensgroot een visser afgebeeld. De eerste en tweede verdieping hebben in het midden grote dubbele luiken, wat duidt op een opslagfunctie op deze bouwlagen. Ook het pand smalle pand Nieuwe Rijn 3 heeft een lijstgevel gekregen, maar de overige panden hebben alle laat-zestiende- of vroeg-zeventiende-eeuwse trapgevels.

De brand bij de Visbrug

Een hevige brand in de nacht van 2 op 3 oktober 1766 - dit jaar 250 jaar geleden - zou uiteindelijk het straatbeeld op de hoek van de Hoogstraat en Nieuwe Rijn definitief veranderen. Van de brand en de gevolgen daarvan verscheen een jaar later een kroniek met een uitvoerige beschrijving van de ramp die Leiden had getroffen. Het boekje '*Afbeeldingen van de Hoogstraat en Vischbrugge te Leyden. Met*

de veranderingen, veroorzaekt door den brand, op den 3.en October des jaers 1766', werd uitgebracht door C. van Hoogeveen Jr. en bevat ook vier gravures van de hand van Noach van der Meer.

De brand ontstond ten huize van borstelmaker Cornelis Versteven, die woonde in de hang van de Visbrug (Nieuwe Rijn 1). Hij kocht het huis in 1747. Twee jaar daarvoor was hij, als weduwnaar van Elisabeth Zeeman, getrouwd met met de uit Noordwijk aan Zee afkomstige Elisabeth Groen. Hij bracht toen een dochter mee uit het vorig huwelijk: Jannetje Adriana. Op het moment van de brand was zij de deur al uit. Zij trouwde namelijk in 1761 met Adrianus Doornbag, knecht van de Fusteinhal. Cornelis had kennelijk een voorkeur voor de naam Elisabeth, want na het overlijden van zijn tweede vrouw ging hij op 4 december 1760 in ondertrouw met Elisabeth Verbruggen, weduwe van Pieter van der Linden. Hij bracht vijf kinderen mee uit zijn tweede huwelijk: Maarten (1746), Elisabeth (1748), Jan (1752), Cornelia (1754) en Willem (1755).
Versteven had op 2 oktober, de dag voor de brand, twee zakken boekweitdoppen ontvangen, die kort daarvoor waren gebrand. In plaats van ze op te slaan in een doofpot, lagen de zakken gewoon in het voorhuis. Vermoedelijk gloeiden de doppen nog na, of hebben ze door broei vlam gevat.
Versteven en zijn vrouw lagen in bed en werden wakker van lawaai. Bij benedenkomst kwamen zij er achter dat het huis al in brand stond. Het lukte hen om op straat te komen, maar zagen twee van de kinderen voor het raam op een van de verdiepingen. Cornelis keerde terug in huis om zijn kinderen te redden, met het droevige resultaat dat hijzelf en beide kinderen op

jammerlijke wijze omkwamen in de vlammen. Drie andere zoons waren naar boven gevlucht en probeerden via een dakvenster te ontsnappen naar het buurpand. Helaas glipte de jongste, Willem, daarbij los en viel eveneens in de vlammen. De twee andere broers, Maarten en Jan, wisten via het dak van het hoekpand en de regenpijp het vege lijf te redden.

Het huis van Versteven stond reeds in lichterlaaie toen de vlammen oversloegen naar het rechter buurpand, het huis 'De Visscher', waarin de weduwe van Gijsbert Waller een tabakswinkel dreef. Van het pand meldt de kroniek dat het '*sedert weinige jaeren uit den grond nieuw gebouwd is*'.
Met behulp van enige buren zag zij kans nog enige persoonlijke bezittingen uit het huis te redden. Het huis brandde volledig uit, met uitzondering van het voorhuis, een klein kamertje en de keukens in de kelder. Ook een groot deel van de voor- en achtergevel en de rechter zijmuur bleven overeind staan.

Ondertussen was de brand ook overgeslagen naar het hoekpand Nieuwe Rijn/Hoogstraat dat nog veel feller brandde en al spoedig onder donderend geraas in elkaar stortte. Het huis Hoogstraat 6 was sinds 1750 eigendom van Kniertje Overduin, de weduwe van Johannes Godefroy. Zij dreef in het huis een winkel waarin ze haring en gedroogde vis verkocht. Net naar buiten gevlucht, beklaagde zij zich over het verlies van een zakje geld dat in een kastje lag op de bovenverdieping van haar huis. Samen met een jonge toeschouwer rende haar oudste zoon terug het huis in om het geld te halen. Ze waren nauwelijks buiten of ook dit pand stortte grotendeels in.

Uiteindelijk sloegen de vlammen ook uit het vierde huis, bewoond door Gerrit Hartje en Aletta de Kock (Hoogstraat 5). Gerrit was klerk van de Rekenkamer en Aletta runde een kruidenierswinkel in het pand.
Van dit huis meldt de kroniek van de brand: *'t welk voor het grootste gedeelte binnen weinige jaeren uit den grond nieuw opgebouwd is*'. Het huis was van binnen al uitgebrand voordat de vlammen zich voor de ramen vertoonden. Uiteindelijk bleef alleen de voorgevel van het pand overeind, '*welke echter onbruikbaer was*', volgens de kroniek.

Met de kenmerkende overdrijving van dergelijke kroniekjes blijkt uit de vermelding dat de torenhoge vlammen niet alleen door de Katwijkse vissers op zee, maar ook aan de Overtoom in Amsterdam te zien waren! De wind draaide gelukkig uiteindelijk naar het noordoosten, waardoor vezels en vonken richting water en de Waag werden geblazen en zelfs zover werden meegenomen dat ze buiten de Morspoort neerkwamen. De hitte van de vlammen zorgden ervoor dat de Visbrug nauwelijks meer te belopen was, terwijl de ijzeren brugleuningen niet meer met blote handen aan te raken waren.

De weduwe en kinderen van Cornelis Versteven en Gerrit Hartje kregen van het stadsbestuur al snel toestemming om op de Hoogstraat tegen de leuning een tijdelijke houten loods of een tent neer te zetten om daarin hun handel voort te kunnen zetten, terwijl de weduwe Waller het genabuurde huis kon betrekken, dat juist twee dagen voor de brand was leeggekomen. Op zaterdag 11 oktober, dus een week na de brand, opende ze hier opnieuw haar tabakswinkel.

De Collecte

Kort na de brand dienden de eigenaren van de panden Hoogstraat 4, 5 en 6 en van Nieuwe Rijn 1 een verzoek in bij het stadsbestuur om een algemene collecte te laten houden 'om langs dien weg eenig soulaes in hunne droevige omstandigheden te bekomen'. De weduwe Waller van Nieuwe Rijn 2 gaf aan hiervan geen gebruik te willen maken. Op dinsdag 7 oktober werd de Leidse bevolking opgeroepen om op maandag de dertiende vanaf acht uur in de morgen thuis te zijn. Op die dag gingen leden van het Gerecht, de vroedschap, de veertigraad, ouderlingen en diakenen van de verschillende kerken en de meesters van het Huiszittengasthuis een rondgang door de stad maakten. De collecte was een geweldig succes en bracht uiteindelijk een bedrag op van van ruim fl. 15.000. Het stadsbestuur nam het geld in bewaring en gaf de eigenaren van de drie huizen gelegenheid tekeningen en bestekken te laten maken, waarbij men van stadswege aangaf het op prijs te stellen wanneer de nieuwe huizen 'in eene evenredige orde met die van de van de Hoogstraat te doen maken en alle geheel in eenen smaak'. De aanbesteding vond plaats op 5 november, waarna het werk, mede dankzij het goede weer, voorspoedig verliep. Triest feit was dat er tijdens de herbouw, nog een arbeider met een mand stenen van het steiger viel en daarbij het leven liet. Medio apil waren de huizen zover gevorderd dat de steigers konden worden afgebroken. Ook het huis van de weduwe Waller was inmiddels zover. Nadat de huizen ook van binnen waren afgewerkt werden de houten loodsen, waarin de erven Versteven en Gerrit Hartje tijdelijk hun winkels hadden betrokken, in juli en augustus gesloopt en betrokken zij hun hun nieuwe onderko-

DER VLAMMEN WIERDT GESLOOPT; IN BETEEN STAAT HERSTELD. AN: MDCCXXVI.

men. Het hoekpand kreeg een bijzondere indeling, want niet alleen de weduwe Godefroy zette haar kruidenierswinkel voort, maar voor haar jongste zoon werd een bakkerswinkel ingericht.

Na het gereedkomen van de herbouw volgde de finale afrekening, waarbij bleek dat de herbouw van het huis van de weduwe Versteven fl. 4.900 bedroeg, dat van de weduwe Godefroy op de hoek van Nieuwe Rijn en Hoogstraat, fl. 4.519 en pand van Gerrit Hartje fl. 3.766. Van het door de Leidse ingezetenen bijeengebrachte bedrag resteerde uiteindelijk nog bijna fl. 2.000, waarop het stadsbestuur besloot dit onder de drie eigenaren te verdelen.

Nieuwe Rijn 2

Onduidelijk is waarom precies de Elisabeth (weduwe Waller) niet mee wilde doen met de collecte. In elk geval hoefde ze zich niet te conformeren aan de wensen van het stadsbestuur en kon ze haar pand naar eigen wensen laten verbouwen. Mogelijk uit financiële overwegingen maar zeker volgens de architectuurmode van dat moment werd de geornamenteerde halsgevel veranderd in een lijstgevel. Om het pand nog groter te doen lijken werd de kap ter plaatse van de voorgevel evenwijdig geplaatst aan de gevel in plaats van het overige deel dat er dwars op staat. De rest van de gevel, en hoogstwaarschijnlijk ook de kozijnen bleven gehandhaafd. Ook een deel van de achtergevel bleef behouden wat terug te zien is in het verschil van metselwerk op de eerste verdieping. Vermoedelijk werd de rest weer terugge-

bracht in de toestand van voor de brand met een nieuwe spiltrap tot op zolder.
In 1786 verkocht Elisabeth het pand aan Rutgher van Putten en bleef het pand dienst doen als woon-/pakhuis met in het voorhuis de tabakswinkel. Na zijn dood kwam het pand voor een lange periode in handen van de familie Hoelen. In 1864 vroegen ze een vergunning aan voor het verleggen van de stoep voor het huis. Vermoedelijk was dit naar aanleiding van het verbouwen van de gevel en het plaatsen van de nieuwe winkelpui. Ook het vervangen van de schuiframen valt in deze periode te dateren. De deuren van de magazijnen kregen glas en het schilderij werd opgenomen in de pui waardoor er op de eerste verdieping een extra raam bij kwam.

DE TROUW DER BURGERIJ HEEFT HIER 'T GEEN DOOR GEWELD
DER VLAMMEN WIERDT GESLOOPT IN BETTEN STAAT HERSTELD. AN° MDCCLXVI.
A. REINKE
LAKENMAGAZIJN
HOLLANDSCHE SPOORWEG.
BESTEL KANTOOR
GOUD EN
ZILVER

De zaken gingen voor de wind gaan en 20 jaar later werden er niet alleen tabak en sigaren verkocht, maar ook sigaren gefabriceerd. Het schilderij op de gevel ging dienen als handels- en fabriekskenmerk. Hoogstwaarschijnlijk is dit ook de periode waarin het pand aan de achterzijde werd uitgebouwd. Dit gedeelte was alleen te bereiken via de achterkamer op de eerste verdieping.

In 1921 kwam het pand in bezit van de M. Wolters die ook een sigarenhandel had in de Jan Vossensteeg. Hij liet het pand drastisch verbouwen en schilderen. De winkelpui werd in die periode zwartgeschilderd en mogelijk werd ook het schilderij opnieuw aangebracht. In 1952 kwam er na meer dan 250 jaar een einde aan de tabaksnering op deze plaats. In dat jaar kocht E.J. Brill, een bekende boekhandel en uitgever uit Leiden, het pand, waarna het werd verbouwd in de staat zoals we het nu kennen. Uiteindelijk is het R. Smitskamp, wiens naam nog boven de entree staat, de bedrijfleider die bij Brill werkt en uiteindelijk onder zijn eigen naam verder gaat.

JUWELIER
MOZA
ARTIKELEN
Goudfabriek
"De Ringscher"
La. M. Wol

In de nacht van 2 op 3 oktober 1766 brak brand uit in de woning aan de Nieuwe Rijn 1. In zeer korte tijd sloeg de brand over naar de buurpanden waardoor uiteindeijk twee panden aan de Nieuwe Rijn en drie aan de Hoogstraat volledig werden verwoest. Niet alleen de brand behoort tot een van de grootste uit de Leidse geschiedenis, ook de inzamelingsactie die er op volgde was uitzonderlijk. Dit jaar, precies 250 jaar na de brand, is het pand Nieuwe Rijn 2, geopend tijdens de Open Monumentendagen

Wij wensen u veel lees- en kijkplezier.

de Leidse bouwhistorici,
Jan Dröge & Reinoud Boter

Dröge
BUREAU VOOR BOUWHISTORIE
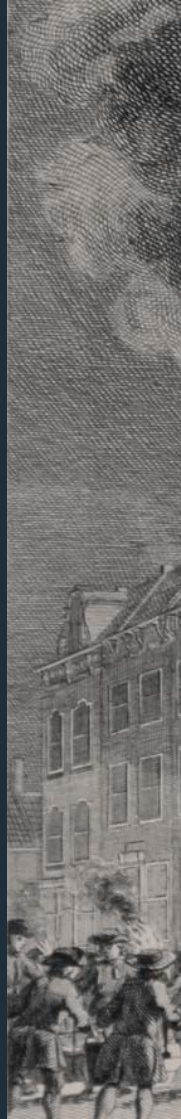
bouwhistorie & bouwkunde
MoNed